

Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak Kitabı Çerçevesinde Modern Toplumun Oluşumuna Dair Bir Okuma

A Critical Reading on the Formation of Modern Society within the Framework of the book *The Birth of the Prison: Discipline and Punish*

Hikmet ÇAMCI*

Abstract

It is predictable that the intellectual and cultural structure of a society shows signs in the individuals it produces. However, the economic and epistemic power structure of the time period in which the society exists may have a destructive effect on the foreseen. The fact that societies are in constant change makes this situation observable. Therefore, the dominant economic and epistemic structure for the period may cause its own society and others to show terminal behaviours.

It is a general acceptance that the age we live in is known for its speed. In addition to this, it can be said that the main characteristic of the age is dominated by a civilisation mind structure formed by the exchange principles and secular knowledge produced by Continental Europe and America, which we call the West. Therefore, as people of the age, we have grown up under the dominance of modern knowledge, and in this respect, the traces of the West can be seen in ourselves and our society. However, since modern society does not come out of our own body, it can be predicted that some social and individual metastases may emerge. In this respect, it can be said that it has become essential for the researcher to know the structure of Western modern society for more accurate conclusions in the analyses of society in Turkey. In this study, which has this presupposition, there is an endeavour to understand the experience of the West. It can be criticised that this effort seems too ambitious. We are aware that it is not possible to deal with the modern Western experience in general. For this reason, we have chosen to carry out the study based on an example that has examined the modern West in depth. In this respect, the first book of Michel Foucault's genealogical studies in which he analysed the formation of modern society, *The Birth of the Prison: Surveillance and Punishment*, was chosen. Considering that the research is an activity of understanding the formation of the modern West, it was deemed appropriate to use the hermeneutic method.

In this work, Foucault did not take his research back to ancient times as in *The Birth of the Clinic*, but limited himself historically to the XVII-XIX centuries. These are the times when we see the architects and products of the modern Western civilisation after the Renaissance. Therefore, it is thought that this book will be a field of study for our work

* Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Bilim Dalı
hikmetcamci@gmail.com

Atf: Çamcı, Hikmet. "Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak Kitabı Çerçevesinde Modern Toplumun Oluşumuna Dair Bir Okuma". *Akdeniz İlahiyat Dergisi*, 1 (2025), 74-84.

that has paid attention to the formation of the modern West. Foucault also states that he wrote *The Birth of the Prison* to serve as a historical ground for those who study the normalisation of power and the formation of knowledge in modern societies. The aim of the study is to make a small contribution to understanding the characteristics of the West, which our society, which has been trying to modernise since Selim III, has been trying to keep up with in this process. If the process of keeping up with the West consists of imitation, in order for this process to be correct, it is necessary to know the state of the imitated, how it emerged, the characteristics of its existing structure, and the principles that will lead it to the state of the Western modern society. If it is not desired to imitate but to benefit from the dominant civilisation, it is thought that information on its basic dynamics and essential features is necessary. It is assumed that this study can fill this small gap in the literature.

Foucault argues that the modern Western world exhibits a Panopticon structure. This was realised by taking the power of economy and knowledge from the feudals and the Church and giving it to capital and the human mind. It is the invisible surveillance that represents the first panopticon as the indispensable means of control and discipline for the emergence and existence of the modern West and the maintenance of the panopticon structure. In this context, the difference of the modern period from its predecessors is that the power cannot be seen, but the person has the knowledge that he/she is being observed. Since there is no visible supervisor in the modern world, this work is left to the individual himself. This secular structure can be said to replace the belief in the hereafter. In the modern world, the actions of the individual are the result of a race, a test. The modern mind structure cannot establish a system without exams. The prison element that reveals the modern mind is the document-archive. Modern knowledge must be recorded and documented. Healing knowledge is no longer of any value. In the modern world, the power of governments comes from this knowledge and discipline producing structure. This has created the validity and power of predictable, controllable and evidence-based knowledge. Since the founding power of this power is the bourgeoisie, this predictable, risk-free structure is aimed at protecting capital. As a result, modern society, while trying to liberate knowledge from elites such as the Church and the aristocracy, paradoxically created a new dictatorship of knowledge based on money.

Keywords: Michel Foucault, Power and Knowledge, Prison, Punishment, Discipline, Modern Society.

Öz

Toplumların akıl ve kültür yapısının, ürettiği bireylerde emarelerinin görülmesi beklendik bir durumdur. Fakat toplumun içinde var olduğu zaman diliminin ekonomik, epistemik iktidar yapısı öngörülenin üzerinde bozucu bir etkisi olabilir. Toplumların devamlı bir değişim içinde olduğu gerçeği, bu durumu gözlemlenebilir kılar. Dolayısıyla dönem için hâkim olan ekonomik, epistemik yapı kendi toplumunun ve diğerlerinin istedik davranışlar göstermesine sebep olabilir.

Yaşadığımız çağın hızıyla malum olduğu genel bir kabuldür. Buna ek olarak çağın temel özelliği için Batı diye isimlendiren Kıta Avrupası ve Amerika'nın ürettiği değiş-tokuş ilkeleri ve seküler bilginin oluşturduğu bir medeniyet akıl yapısının hâkim olduğu söylenebilir. Dolayısıyla çağın insanı olarak ziyadesiyle modern bilginin hâkimiyeti altında büyüdüğümüz, bu minvalde de Batının izleri kendimizde ve toplumumuzda görülebilir. Fakat modern toplum kendi bünyemizden çıkmadığından toplumsal ve bireysel birtakım metastazların ortaya çıkabileceği öngörülebilir. Bu doğrultuda Türkiye'de yapılan toplum incelemelerinde daha isabetli vargılar için Batı modern toplumunun yapısını bilmek araştırmacı için elzem hale geldiği söylenebilir. Bu ön kabule sahip çalışmada da Batının tecrübesini anlama gayreti söz konusudur. Bu gayret fazlaca iddialı gözüktüğü eleştirisi yapılabilir. Çalışmada genel olarak modern Batı tecrübesini ele almanın imkan dahilinde olmadığı farkındayız. Bu yüzden modern Batı'nın derinlemesine incelemiş bir örnekten yola çıkarak çalışmayı gerçekleştirme yoluna gidilmiştir. Bu minvalde Michel Foucault'nun modern toplumun oluşumunu incelediği soy bilim çalışmalarının ilk kitabı olan *Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak* seçilmiştir. Araştırmanın modern Batı'nın oluşumunu anlama faaliyeti olduğu göz önüne alındığında da hermenötik yöntemin kullanılması uygun görülmüştür.

Foucault, bu eserde *Kliniğin Doğuşu*'ndaki gibi araştırmasını Antik dönemlere kadar götürmemiş, kendini tarihsel açıdan XVII-XIX yüzyıllarla sınırlandırmıştır. Bu tarihler Rönesans sonrası modern Batı medeniyetinin mimarlarını, ürünlerini gördüğümüz zamanlardır. Dolayısıyla bu kitap, modern Batı'nın oluşuna dikkat kesilmiş çalışmamız için bir inceleme alanı olacağı düşünülmüştür. Foucault da *Hapishanenin Doğuşu* kitabını, modern toplumlarda iktidarın olağanlaşması ve bilginin oluşumunu inceleyenlere tarihi bir zemin sağlamada hizmet etmesi amacıyla yazdığını ifade etmektedir. Çalışmanın amacı, III. Selim'den beri modernleşmeye çalışan toplumumuzun bu süreçte ayak uydurmaya çalıştığı Batı'nın özelliklerini anlamada küçük bir katkı sağlamaktır. Eğer ayak uydurma işi bir taklitten ibaretse bu işin doğru olması açısından taklit edilenin durumunu, nasıl ortaya çıktığı, varolan yapısının özellikleri, yapıldığında Batı modern toplumunun haline kavuşturacak ilkelerin bilinmesi gereklidir. Taklit etmek istenmiyor fakat hâkim medeniyetten faydalanılmak isteniyorsa da onun temel dinamikleri, olmazsa olmaz özelliklerine dair bilgilerin gerekli olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın da literatürdeki bu küçük boşluğu doldurabileceği varsayılmıştır.

Foucault, modern Batı dünyasının panopticon bir yapı sergilediğini ileri sürmektedir. Bu ekonomi ve bilgi iktidarının feodallerden Kiliseden alınarak kapital ve insan aklına verilerek gerçekleşmiştir. Modern Batı'yı ortaya çıkaran ve varlığını, panoptikon yapının sürdürmesi için vazgeçilmez denetim ve disipline etme araçları olarak ilki panoptikonu temsil eden görünmez gözlemedir. Bu bağlamda modern dönemin kendinden öncesinden farkı iktidarın görülebilmesi fakat kişinin gözlemlendiği bilgisine sahip olmasıdır. Modern dünyada görünür bir denetmen olmadığı için de bu iş bireyin kendisine kalmıştır. Bu seküler yapı, ahiret inancının yerine geldiği söylenebilir. Modern dünyada bireyin ediminlerinin

bir yarış, sınav sonucudur. Modern akıl yapısı sınavsız bir sistem kuramaz. Modern aklı ortaya çıkaran hapishane unsuru ise belge-arşivdir. Modern bilgi, kayıt altına alınmalı ve bu belgelenmelidir. Şifahi bilginin bir kıymeti harbiyesi kalmamıştır. Modern dünyada, iktidarların gücü bu bilgi ve disiplin üreten yapıdan gelmektedir. Bu da öngörülebilir, denetlenebilir ve kanıta dayalı üretilen bilginin geçerliliğini ve iktidarını oluşturmıştır. Bu iktidarın kurucu gücü burjuva olduğu içinde bu tahmin edilebilir, risksiz yapı kapitalin korunmasına yöneliktir. Sonuç olarak, modern toplum, bilgiyi Kilise ve aristokrasi gibi seçkinlerden kurtarmaya çalışırken, paradoksal olarak para eksensli yeni bir bilgi diktatörlüğü yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Michel Foucault, İktidar ve Bilgi, Hapishane, Ceza, Disiplin, Modern Toplum.

Giriş

Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*'nda kapatma dispoşitifinden¹ hareketle hapishaneyi kendine konu edinmiştir. *Deliliğin Tarihi* ve *Kliniğin Doğuşu* Foucault'nun kapatma dispoşitifinden hareketle *Hapishanenin Doğuşu*'ndan önce kaleme aldığı eserleridir. Foucault'un jeneolojik² çalışmalarının ilki diyebileceğimiz *Hapishanenin Doğuşu* kitabında anlattığı kurumları (hapishane, kışla, okul gibi), hastane ve tımarhaneyi ele aldığı eserlerinden farklı bir üslupla kayıt altına almış, bu şekilde iktidarın çok yönlülüğünü ve epistemeleri üzerindeki etkilerini daha derinlemesine ortaya dökmüştür. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu* adlı kitabında hapishaneleri tartışırken, daha önce yayımladığı *Kliniğin Doğuşu* adlı eserinde hastaneleri ele alırken kullandığına benzer bir üslupla Rönesans ve Klasik döneme ait değerlendirmelere fazlaca yer vermemiş, Antik Çağ ve Orta Çağ'da da örnekleri bulunmasına rağmen, hapishanelere ilişkin tarihsel incelemelerini kasıtlı bir biçimde XVII-XIX. yüzyıllarla sınırlandırmıştır. Bu zaman aralığının, günümüz hapishanelerinin meydana gelmesinde dönemin ussallık sistemlerinin ve bu sisteme göre işleyen programların, bireyleri nasıl bir iktidar aracına dönüştürdüğünü göstermesi bakımından, özenle seçildiğini görülmektedir³.

Foucault, 12 Nisan 1970'te Düşünce Sistemleri Tarihi Kürsüsünün başına geçmiştir. Akabinde Hapishaneler Üzerine Enformasyon Grubu'nun kurucularından biri olarak yeni (ikinci dönem) ilgi alanlarını (bilgi-iktidar, ceza-kontrol) gün yüzüne çıkararak hapishane üzerine bir çalışma içinde olduğuna dair ipucu vermiştir. O, *Hapishanenin Doğuşu* kitabından önce yeni ilgi alanlarını konu edinen iki kitap kaleme almıştır. Bu kitaplardan 1971 yılında basılan *Söylemin Düzeni*⁴'nde, iktidarı, hak ve baskı yapma aracı olarak değil de üreten, olumlu ve çok odaklı bir oluşum olarak görmektedir. Ayrıca bu kitapta iktidarı bilgi kurucu, bilgiyi ise bilimsel niteliği gereğince tarihsel ve iktidar oluşturuçu olarak kabul etmekte iktidar kavramı da önceki görüşleri çerçevesinde kullanmıştır. 1973'te neşredilen *Bu Bir Pipo Değildir*⁵'de anlam, görülenle söylenen arasındaki fark ve anlamın zorluğunu ortaya sermeye odaklanmıştır. 1975 yılında ise ilk dönem eserlerindeki araştırmalarına benzer bir girişimle kaleme aldığı *Hapishanenin Doğuşu*, Gallimard Yayınevi tarafından basılmıştır. Bu kitapta hapishanenin doğuşunu anlatan Foucault, Antik çağlardan başlayarak hapishanenin meydana çıkışını ele almamış bilakis XVIII. yüzyılda hapishanenin ne şekilde ortaya çıktığına odaklanmıştır. Bu eserde Foucault, hapishaneler, okullar, hastaneler, kışlalar, fabrikalar gibi modern kurumlarda işleyen muhtelif disiplinler (terbiye eden) iktidar çerçevesinde ruh, beden ve öznenin tarihsel oluşumunu⁶ incelemiştir. Bu kitap, "Azap", "Ceza", "Disiplin" ve "Hapishane" olmak üzere

¹ Dispoşitifi'yi Foucault kendisine sorulan soruya cevap olarak şöyle vermektedir: "Bu terimle açıklığa kavuşturmayı amaçladığım şey, ilk olarak söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari önlemler, bilimsel sözcükler, felsefi, ahlâki ve hayırsızca önermelerden -kısacası, söylenmemiş olduğu kadar söylenmiş her şeyden- oluşan, bütünüyle heterojen bir bütündür. Dispoşitifin unsurları bunlardır. Dispoşitifin kendisi ise, bu unsurlar arasında kurulabilecek ilişkiler şebekesidir." (Foucault, *Seçme Yazılar: 1 Entellektüelin Siyasi İşlevi*, 2011, s. 119)

² Ahmet Cevizci'ye göre Foucault'nun ikinci dönem ilgi alanları olan bilgi-iktidar, ceza-kontrol gibi konuları ele almada en iyi metodu jeneolojidir (Cevizci, 2020, s. 1262).

³ Uğur Daştan, "Çağdaş Sosyal Hizmet Çalışmalarının Felsefi Ve Tarihsel Uğrağı: Michel Foucault", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 0/11 (2020), 145.

⁴ Michel Foucault, *Söylemin Düzeni*, çev. Turhan Ilgaz (İstanbul: Hil Yayın, 1987).

⁵ Michel Foucault, *Bu Bir Pipo Değildir*, çev. Selehattin Hilav (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022).

⁶ Nesrin Canpolat, "Bilginin Arkeoloğu Michel Foucault", *21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar Kadife Karanlık*, ed. Nurdoğan Rigel (İstanbul: Su Yayınları, 2005), 80.

dört bölümden oluşmaktadır. Bu araştırmada, İmge Kitabevi tarafından basılan Mehmet Ali Kılıçbay tarafından tercüme edilen *Hapishanenin Doğuşu Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak* adıyla 2019 yılında Türkçe olarak neşredilen kitap kullanılmıştır.

Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*'nda kitabının amacını “...modern ruhun ve yeni yargılama erkinin birbirleriyle bağlantılı tarihini; cezalandırma erkinin desteklerini bulduğu, meşruluk noktalarını ve kurallarını sağladığı, etkilerini yaydığı ve onun aşırı özgüllüğünü maskeleyen, bugünkü bilimsel-hukuki bütünün soy ağacını”⁷ ortaya çıkartmak şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca Foucault, kitabının son cümlesinde bu eserin gerekliliğini, modern toplumlarda iktidarın olağanlaşması ve bilginin oluşumunu inceleyenler için tarihsel bir zemin sağlamada hizmet edebileceği⁸ iddiasını ortaya koymuş ve kitabını bu iddia ile bitirmiştir. Kitap, XVII-XIX. yüzyıllar arası modern toplumu ortaya çıkaran gelişmeleri Fransa ekseninde ön olayların, yasaların ve tartışmaların incelenmesi ve eleştirel değerlendirmeleriyle oluşturulmuştur.

Sonraki bölüm olan “Modern Toplum Doğuyor” bölümde okuyucunun mümkün olduğunca kitaptaki fikirleri yazarın anladığı şekliyle görmeleri amacıyla kitabın kısacık bir özetini çıkarma yoluna gittik. Böylelikle okuyucunun “Giriş” ve “Sonuç” bölümlerindeki araştırmacı ile söz konusu metnin fikirlerinin birbirinden ayrıştırılabileceğini varsaydık.

1. Modern Toplum Doğuyor

Çağdaş (modern) içinde yaşadığı zaman diliminin anlayışına, şartlarına uyumlu olan anlamına gelmektedir. Latince modernus kelimesi modo sözcüğünden türetilmiş, “daha yeni, az önce”, “zamanımızda, muasır” anlamlarına gelmektedir. Rönesans’tan itibaren Batı tarihi antiklik, Orta Çağ ve modernlik olarak üzere üçe ayrılmıştır⁹. Foucault ise Batı tarihini, çağdaş Batı anlayışına ve yaşam tarzına uzak olan klasik ve kendi çağını ifade eden modern olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Çalışma için veri kabul edilen *Hapishanenin Doğuşu* adlı kitap, yaşanan çağdaş Batı modern toplumunun oluşumunu, ceza usulünün değişimini merkeze alarak ele almıştır. Modern toplumundan beklenen öngörülebilir, denetlenebilir ve sürdürülebilir olmasıdır. Oluşturulmasıysa etkin olan gözetleme ve kayıt altına almaya dayanan seküler ceza yapısına dayanmaktadır.

Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*’nu Robert-François Daminens’in Fransa Kralı XV. Louise’ye bıçakla gerçekleştirmeye çalıştığı başarısız suikastının ardından yaşanan olayları anlatarak başlamaktadır. O, Daminens’in krala yönelik başarısız eyleminin ardından onun işkence yöntemiyle suikastın nasıllığı, niçinliğiyle ilgili bilgi edinme faaliyetine maruz kalışı; neticesinde mahkemenin 2 Mart 1757’de “Paris kilisesinin cümle kapısının önünde, suçunu herkesin önünde itiraf etmeye” hüküm vermesi ve bir tiyatro sergilenir gibi mahkûmun lime lime edilerek halkın gözleri önünde gerçekleştirilen idamını anlatarak¹⁰ klasik dönemin seküler olamayan ceza anlayışını ortaya dökmüştür.

Klasik anlayışa göre yalan söyleme olasılığı olsa da kişinin kendinden daha kuvvetli bir bilgi kaynağı olamaz. Bundan dolayı kişinin itirafını elde etmek için yapılan işkence olağan karşılanmıştır. Klasik anlayışta, azap veremeye yarayan işkence, en önemli bilgi edinim yöntemi olarak kullanılmıştır. Engizisyon’dan öğrenildiği varsayılan bilgi türetim ve ceza yöntemi işkence, modern toplum öncesinin en önemli bilgi türetim ve ceza yöntemi olarak kabul görmüştür¹¹. Klasik dönemde mutlak güç elle tutulur, gözle görülür somut kral olduğundan dolayı ceza da gözle görülen bedene yönelmiştir.

⁷ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 2019), 59.

⁸ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 445.

⁹ Christian Delacampagne, *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 21, 27.

¹⁰ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 33-38.

¹¹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 79, 86-91.

Ayrıca bu dönemde mahkûm, krala ve Tanrı'ya karşı yaptıklarından pişmanlığını yüksek sesle sahnede göstermesi beklenmez. Ama bu sahneleme belirlenmiş kurallara göre tabiri caizse protokol kurallarına uygun olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Mahkûmun bedeni, kralın üzerinde zaferini ilan ettiği. Mahkûmun da itirafta bulunarak bedeni üzerinden ruhunu arındırmış olduğu kabul edilmektedir. Bütün bunların yanında kralın affetme yetkisi bütün halkta mahkûmun hayatta kalabileceği beklentisini oluşturmaktaydı. Bu beklenti interaktif bir oyuna neden olmaktadır. Bütün dehşet sahnesinin başkışısı halk olmakta¹² ve mahkûmun serbestliği için protestolar yapılmaktaydılar. Bazen sahneden canlı inen mahkûmlara da rast gelmek mümkündür. Bu da halk arasında mahkûmdan mütevellit kaba kahramanlık anlatılarına neden olmaktadır. Klasik dönemin en ayır edici özelliği cezanın herkesin önünde sahnelenerek yapılması iktidarı affetmeye zorlama oyunu sergilemeleri ve olayı kabadayılık anlatılarına çevrilmesidir.

Foucault'ya göre modern toplum değişiminin gözlemlendiği yerlerden biri de suç edebiyatıdır. XVIII. yüzyılda Klasik dönemi temsil eden, kaba, kişinin yaşamını sürdürmesini ifade eden, kolayca anlaşılır, halkın eşkıyalık edebiyatının karşısına, modern dönemin ortaya çıktığını gösteren ince bir zekâyı yansıtan kolayca anlaşılmayan kişiyi entelektüel faaliyete sürükleyen suç edebiyatı geçmiştir. Böylelikle idam sehпасındaki cılız insanın zekâsı artık entelektüel akılla mücadele edemeyen basit bir kahramanlıktan ibaret kalmıştır. Modern dünyada halk suçlardan duyduğu eski gururundan vazgeçmiş, artık cinayetler bilgelerin sessiz bir oyunu haline dönüşmüştür¹³. XVII. yüzyıl suçluları bitkin, cılız, anlık öfkelenen, yaz suçluları iken XVIII. yüzyıl suçluları, hesaplı-kitaplı suçların, kurnaz suçlularıydı. Aklın kullanılmaya başlandığı bu dönemde ceza adaletinin, birinin, bir şeyin intikamını almak olmadığı aksine bireyi cezalandırma yoluna gidilmesi gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır¹⁴. Ayrıca bu düşüncenin hâkim olmaya başladığı Modern dönemde zenginlik arttığı, bireyler mal edindikleri için, kişinin malını koruyan polis ortaya çıkmıştır. Suçların sürekli arttığı inancı hâkim görüş olmuş, fakirlere karşı sertlik, kin ve korku da artış, mülkiyet adına daha sıkı gözetim¹⁵ düşüncesi hâkim olmuştur.

Foucault, modern toplumun oluşumunu anlattığı kitabının “Ceza” bölümüne Klasik dönemdeki adaletin işlev yitiminin nedenini ortaya dökmeye çalışmıştır. Ona göre, krallık dönemi adaletin işlev yitimi, bir zayıflamadan öte yetkinin dağılımı hususunda düzensiz insan kaynağı kullanımına dayanmaktadır. Bu halin ortaya çıkardığı sürdürülebilirlikten uzak olma durumundan bahsedilebilir. Ortaya çıkan düzensizlik üst-iktidarın iktisadi kaygıların baskısıyla hemen çözüm üretme isteğine¹⁶ neden olmaktadır. Bu da adaletin felç olmasına neden olmaktadır. Neticede adaletin işlev yitimi ve ceza ıslahatı, hükümdarın üst-iktidarına karşı olan, hoşgörülen yasadışılıkların alt-iktidarına karşı mücadele arasındaki bitişme noktasından ortaya çıkmıştır. Foucault, bu ıslahatlarda üst-iktidar ile alt-iktidar ilişkilerinde var olan koskocaman ağın bir rastlantısallık ortaya çıkardığı¹⁷ iddiasındadır. Modern topluma geçişi ifade eden bir zorunluluk olarak ceza iktidarının, maliyeti düşürüp yeni bir ekonomi ve teknoloji oluşturması gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Bu gereklilikten ortaya çıkan yeni taktik ilkeler seviyesinde, genel sözleşme kuramı dâhilinde basitçe formüle edilmektedir. Vatandaş, toplum yasalarını kabul etmekle kendini cezalandırma olasılığı bulunanı da sonsuz geçerlilikle kabul etmiş sayılmaktadır. Bundan mütevellit suçlu hukuk açısından mütenakız bir varlık olarak gün ışığına çıkarak anlaşmayı bozmuştur ki, artık tüm toplumun düşmanıdır, fakat kendine uygulanan cezaya da katılım sağlamaktadır. En ufak suç bile bütün topluma saldırıdır ve suçlu dâhil toplumun bütünü en ufak cezanın bile içindedir. Modern toplumun düzensizliğe, öngörülemez, tahmin edilemez

¹² Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 94-98; 105.

¹³ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 121.

¹⁴ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 126, 128.

¹⁵ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 130-131.

¹⁶ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 134-135.

¹⁷ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 144-145.

davranışlara tahammülü yoktur. fakat modern anlayışa göre cezalar da insani olmak zorundadır. Modern toplumun cezadaki insanilik isteği cezalandırma iktidarının sahip olması gereken semio-teknik, beş veya altı ana kurala dayanmaktadır. Bunlar, en az miktar, yeterli ülküsellik, yan etkileri bilme, tam olarak emin olma, harcıalem gerçek, optimal nitelik belirleme kuralıdır¹⁸.

Modern toplumda cezalandırmadaki somut bilgiye dönüş suçluyu bir nesne haline dönüştürecek¹⁹. Modern dönemi klasik dönemden ayırtıran, cezalandırma sanatının kocaman, o zamana kadar görülmemiş bir tasarım teknolojisine dayanmak zorunda olan, yeni tasarım teknolojisinin unsurları sayesinde insanların zihnindeki ceza mefhumunun bir denetim ve gözetim unsuru olmasıdır. Gözetleniyor olmanın olağan görünmesi ve de bu yeni ceza teknolojisinin bir ekonomik yapı üretmesi modern ceza anlayışının²⁰ bazı özelliklerdir. Ayrıca bu sayılan özellikler dışında modern ceza anlayışına göre, hapishaneden işlev olarak aylıklığı, tembelliği engellenmesi ve hapishane masraflarının mahkûmlara ödetilmesi, hapishanenin zihin dönüştüren bir makine olması, suçu önlemesi beklenmektedir. Hapishane, bireyin baskılandığı ceza iktidarının kurumsallaşmasını²¹ gerçekleştirmektedir.

Klasik dönemde, beden, iktidarın nesnesi ve hedefi olarak ele alınmakta²² bu nedenle tıpkı bir asker, bir Cizvit gibi bedenlerin disipline edilmiş ve itaatkâr olmaları istenmektedir. Metafiziğin etkin olduğu Klasik dönemde, manastır içindeki disiplin örnek alınarak kışlalarda ve hapishanelerde kullanılmıştır. Seküler olmayan yapı, okul, kışla, hastane ve hapishane düzenlerinin ve işleyişlerinin benzerlikleriyle emsal disiplini sağlamaktadır. Bu disipline edilme işi, kişinin zamanı kontrol altına alınarak, bedeni terbiye edilerek²³ gerçekleştirilmektedir.

Modern toplum ise disiplini sağlamak için denetleme ve kontrol aracı olarak gözetlemeyi bulmuştur²⁴. Modern dünyanın görülmeden gözetim altında tutan hapishane düzeninin kökeni Jeremy Bentham'ın Panopticon'udur. Panopticon programında modern toplum oluşumundaki aynı bireyselleştirmeci gözlem, karakter belirleme ve tasnif, mekânın analitik düzenlenmesi kaygısı bulunmaktadır²⁵. Gözlem yoluyla insan davranışları üzerinde daha etkili olunmaktadır. "Panopticon, amacı ve nesnesi hükümdarlık ilişkileri değil de disiplin ilişkileri olan yeni "siyasal anatomi"nin genel ilkesi" olacağı varsayımına dayanana seküler bir yapıdır. Klasik dönemin Kilise ve aristokrasinin cennet, affetmeye dayalı disipline etme sisteminin aksine Modern dönemde seküler yeni toplum anlayışının ortaya çıkardığı okul ve bilge polis aracılığıyla halk düzene ve itaate alıştırılmaktadır²⁶. Ayrıca modern toplumu oluşturan disipline etme amacına hizmet eden binaların yapımı ve dağılımı modern topluma, devletin müdahalesi olarak kullanılmış, Panopticon yöntemleri kurala bağlanıp yaygınlaştırılmıştır. İktidarın gücünü bilim artırmış ve yerleşik hale getirmiştir²⁷.

Modern toplumun gözetim dışında bireyi terbiye etmede kullandığı diğer bir iyi terbiye etme ve olağanlaştırma aracı sınavdır. Sınav, gözetim altında tutan mertebeler silsilesi yöntemleriyle, olağanlaştıran yatırım yöntemlerini birleştirmektedir. Olağanlaştırmacı bir bakış; nitelemeye, sınıflandırmaya ve cezalandırmaya müsaade eden bir gözetim aracıdır. Farklılaşmayı gözlemlemede

¹⁸ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 147, 150-160.

¹⁹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 164.

²⁰ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 167-176.

²¹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 196-202.

²² Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 208.

²³ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 226, 230.

²⁴ Bu modern denetim ve kontrolü aracını Foucault, Jeremy Bentham'ın önerisi olan Panopticon ile kavramlaştırmaktadır.

²⁵ Jeremy Bentham, *The Panopticon Writings*, ed. Miran Bozovic (London: Verso, 1995), 45-48. Bkz. bu yapıyı anlattığı mektuplar kitabın 29-95 sayfaları arasındadır.

²⁶ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 300; 307, 315.

²⁷ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 318, 327.

kullanıldığı için de disiplin düzenlemelerinde sınav, oldukça yüksek derecede ayınleştirilmiş²⁸ bir disipline etme aracı olmaktadır.

Gözetim ve sınav dışında üçüncü terbiye etme aracı ise belge (veri) ve arşivdir. Bir belgeleme aracı olarak ortaya çıkan matbaa, belgelemeyi veriye ulaşımı kolaylaştırması açısından önemli bir modernleşme simgesi olarak kabul edilmektedir. Bu icadın açtığı çığırla, bilimin türetisi olan verinin kaydı ve saklanması, ilk olarak hastanelerde başlayan sicil arşivi tutmayla başlamıştır²⁹, hastaneler bu açıdan modern toplumun inşasında büyük bir laboratuvar olmuştur. Modern belgeleme ve arşivleme düzeni, modern toplumu disipline etmek, iktidarın kendini güçlü kılmak için kullandığı bir araca dönüşmüştür. Bu bağlamda şu an sahip olduğumuz bilgiler ve bilgi üretim teknikleri iktidarların disipline etmek için yaptıklarının (gözetleme, sınav, belgelendirme) neticeleri olduğu anlaşılmaktadır.

Foucault'ya göre Orta Çağ nasıl adli soruşturmayı icat ettiyse XVIII. yüzyıl da disiplin ve muayene tekniklerini icat etmiştir. Kısmen XVIII. yüzyılda icat edilen bu teknikler neticesinde toplum Skolastik dönemdeki Kilisenin itirafa dayalı adalet sisteminden uzaklaşıp bilgi temelli bir düzene evirilmeye başlamıştır. Bu bağlamda Foucault'ya göre modern dünya yapıları olan hapishaneler, fabrikalar, okullar ve kışlaların modern toplumu oluşturan disiplin ve sınav tekniklerinin de etkisiyle birbirine benzediğini anlamak zor olmayacaktır³⁰. Foucault'nun hapishaneler hakkında ortaya serdiği diğer husus: seküler bir yapı olan hapishanede mahkûm, ilke olarak soyutlanarak bireyselleştirilmektedir. Buna ek olarak soyutlanmış hapishanedeki bireyin dini ancak çalışma olabilmektedir. Bu bağlamda mekanik topluma, mekanik ıslahat araçları gerekmektedir. Hapishanenin avantajı ise cezanın çeşitlendirilebilmesi³¹ imkânını vermesidir. Yukarıda geçtiği veçhesiyle Modern bilgi, hapishanedeki kliniklerde oluşmuş ve gelişmiştir. Kliniklerde bu bilginin çıkma nedeni, fark edilmeden gözleme-kayıt altına alma imkânını veren Panopticon yapısıdır. Panopticon teması, iktidarlara (gardiyan, doktor, öğretmen vs.) eşzamanlı olarak gözetim ve gözlem altında tutma; güvenlik ve bilgi; bireyselleştirme ve toplumsallaştırma; soyutlama ve şeffaflığın en müstesna gerçekleşme³² yeri olarak hapishaneler olarak sağlamıştır.

Foucault *Hapishanenin Doğuşu*'nun "Hapishane" bölümünde yukarıda yaptığı tespitlere ek olarak yasal ceza eyleme yönelikken cezalandırmanın hayata yönelik olduğunu eklemiştir. Mesela modern cezalandırma kasaplıktan uzak olsa da tutuklunun ailesinin sefaletle sürüklenip suçlu imal edilmesi³³ olayını gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda Foucault, 'cezaevi koşulu'nun yedi evrensel ilkesinden bahseder. Bunlar sırasıyla asıl işlevi bireyin tutumunu dönüştürmek olan ıslahın ilkesi; sınıflandırma ilkesi; cezaların çeşitlendirme ilkesi; zorunlu ve hak ilkesi olarak çalışma; cezaevi eğitiminin ilkesi; uzmanlar tarafından tutuklunun teknik denetim ilkesi; ek kurumlar ilkesidir³⁴. Böylelikle cezadan istendik durumlar sağlanabilme imkânı söz konusu olabilir.

Foucault'nun modern hapishane ile ilgili ortaya serdiği diğer bir husus, hapishane başkan ve başkan yardımcıları hal gidiş mühendisleri oldukları varsayımıdır. Bu yapı içinde bireyi disipline etmeleri gereken idarecilerin, öğretmenlerin, doktorların, psikologların, sosyologların, papazların zorlamaları gereken disipline, ilk önce eğitimlerinde kendileri tabi olmak zorundadır³⁵. Modern toplumda hapishane, çoklu, yaygın veya bitişik biçimleriyle, denetim veya zorlama, gizli gözetim ve ısrarlı baskı kurumlarıyla, cezaların niteliksel ve niceliksel bağlantılarını sağlamakta; küçük ve büyük cezaları,

²⁸ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 274.

²⁹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 281.

³⁰ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 328,331.

³¹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 352, 354.

³² Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 361.

³³ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 365, 389.

³⁴ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 390-392.

³⁵ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 427-428.

yumuşaklıkları veya katılıkları, kötü notları ve en küçük mahkûmiyetleri dizi haline getirmekte veya ince dallara göre düzenlemektedir³⁶.

Hapishane düzeni cezalandırma ve olağan dışına ait olan iki uzun ve çoklu diziyi birleştirmektedir³⁷. Ortaya çıkan yeni iktidar ekonomisiyle birlikte, “onun temel aleti olan hapishane sistemi yeni bir “yasa” biçimini geçerli kılmaktadır: bir yasallık ve doğa, hüküm ve anayasa ile norm karışımı” yeni ceza usulünün özellikleridir. Normallik yargıçları yeni iktidarın her yerinde vardılar. Öğretmen-yargıç, hekim-yargıç, eğitimci-yargıç toplumundayız, bunların hepsi de olağanlaştırmacı olanın hüküm sürmesini sağlamakta ve her biri olduğu yerde bedeni, hareketleri, tutkuları, hal ve gidişleri, yatkınlıktan, performansları olağan kılmaktadır. Hapishane sistemi bitişik ve dağınık biçimleriyle; yerleştirme, sevkıyat, gözetim, gözlem sistemleriyle, modern toplumda olağanlaştırmacı iktidarın büyük desteği³⁸ olmuştur.

Foucault’ya göre modern toplum, Kilise’nin yönettiği Engizisyon tipi adalet çağından sonra bilginin yönettiği sınav tipi adalet çağına girdiyse, sınav usulü toplumu bu kadar geniş ölçekte kapsayabildiyse ve bir kısmı itibariyle insan bilimlerine yer verebildiyse, bunun en büyük aletlerinden biri çeşitli hapsetme mekanizmalarının çokluğu ve sıkı kesişmeleri olmuştur. İnsan bilimlerinin hapishaneden çıktıklarının söylenmesi söz konusu değildir. Ama eğer bunlar oluşabildiler ve episteme’de bilinen bütün altüst oluşları meydana getirebildilerse, bunun nedeni bunların iktidarın kendine özgü ve yeni bir tarzı tarafından taşınmış olmalarıdır: belli bir beden siyaseti, insanların birikimini itaatkâr ve yararlı kılmanın belli bir biçimi³⁹ olarak hapishane yadsınamaz bir gerçekliktir. İnsanın bilinebilir ve ön görebilir olması modern toplum için oldukça önemlidir. Antropoloji, sosyoloji, psikoloji bilimleri insanın bilinebilirliğini ve öngörülebilirliğini arttırdığı için bunlar modern gözleyen aklın kabul ettiği önemli insani bilimlerdir.

Hapishane sisteminin değişeceğini gösteren unsurlardan biri ise, disiplin şebekelerinin gelişmesi ve bunların ceza araçlarıyla alışverişlerinin artması, onlara atfedilen gittikçe daha da cüsse kazanan güçleri, adli fonksiyonların onlara her defasında daha kitlesel bir biçimde aktarılmalarıdır. Oysaki tıbbın, psikolojinin, eğitimin, yardımın “sosyal çalışma”nın denetim ve yaptırım iktidarlarının içinde daha büyük bir paya sahip olmaları ölçüsünde, bunun karşılığı olarak ceza aygıtı tıbbileşebilir, psikolojikleşebilir, pedagojikleşebilir⁴⁰ olabilmektedir. Bu durumda, ceza iktidarı ile disiplin iktidarı eklemleştirmekte olan hapishane daha az yararlı hale gelmektedir. Birbirlerini daha sıkılaştıran bütün bu olağanlaştırma düzeneklerinin ortasında, “hapishanenin özgüllüğü ve birleştirme rolü varlık nedenlerini kaybetmektedirler.”⁴¹ Bilgi hakkında II. Dünya Savaşı sonrası sorgulanan hale gelen bu yapı, iktidarlar tarafından daha sanal hale getirilerek kullanılmaya devam etmektedir. Bu oluşan yeni bilgi, somut bir alana ihtiyaç duymamaktadır. İnsanların gözlerinden uzak kontrol mekanizması olarak üretilen materyalist hapishane artık tartışılır hale gelmiş; onun yerini alan ekran, iktidarların yeni, daha ekonomik denetleme-gözleme mekanizması olarak selefinin yerini almıştır.

Sonuç

İktidarın olağanlaşması ve bilginin oluşumu hususundaki çalışmalar için tarihsel arka plan oluşturabilecek *Hapishanenin Doğuşu*⁴², hapishane özelinde modern iktidarların ve bilginin oluşumunu, olağandışıını öldürme çalışmalarını bhusus XVIII. yüzyıldaki suç-ceza tartışmaları ekseninde anlatmaktadır. Bu çalışmadan yola çıkarak Postmodern dönemde, Foucault’nun kapatma

³⁶ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 433.

³⁷ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 433-434.

³⁸ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 439-440.

³⁹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 441.

⁴⁰ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 442-443.

⁴¹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 442-443.

⁴² Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 445.

dispositifisi dediği durumdan dolayı modern toplum, olağandışı olanı göz önünden kaldırma eğilimi gösterdiği yorumuna gidilebilir. Metafizik, deliler, hastalar, suçlular ve çocuklar olağandışına güzel örnekler olarak verilebilir. Bu minvalde hapishaneler, hastaneler, okullar gibi modern kurumlar göz önünden kaldırma işlevini yerine getirdiği söylenebilir.

Diğer bir çıkarımımız ise Modern toplumun diğer özelliği tahmin edilemez olanla arasının iyi olmamasıdır. Modern, her şeyin ön görülür ve tahmin edilebilir olmasını beklemektedir. Hapishaneler, bünyesindeki idareci, tabip, öğretmen, yargıç, savcı, gardiyan, asker gibi unsurlarla modern bilimin doğması için iyi bir saha olmuştur. Bu bağlamda panopticonvari hapishane düzeni modern bilgi anlayışını için önemli bir çalışma alanı oluşturmıştır.

Gözleme, sınav ve belge-arşivin modern dünyanın Foucault'nun ifadesiyle Panopticon yapının vazgeçilmez denetim ve disipline etme araçları olduğu çıkarımında bulunulabilir. Modern dünyaki iktidarların gücü bu bilgi ve disiplin üreten yapıdan gelmektedir. Bu yapıda gözleyen, mahkûmlar tarafından görülemez ama o herkesi yapının kendine verdiği avantajla görür; mahkûmda gözlendiğini bildiği için birazda suçluluk duygusuyla onun kendini denetlemesine vesile olmaktadır. Bu durum modern çağda üretilen bilgi ve dijital sistemler için de geçerlidir. Bilgiyi üreten mümkün oldukça özne olan kendini göstermez. Yazar, eser içinde bir nesne gibidir. Modern toplumda bilgiyi değerli kılan objektiflik, denetlenebilirlik ve argümantasyondur. Bu bağlamda modern dünyada tercih edilen bilgi türü, deney ve gözleme dayalı, sınava tabi olmuş ve kayıt altına alınıp arşivlenmiş bilgidir.

Modern bilgi üretme yönteminin Klasik dönemden ayrıldığı hususlardan biri de bilginin halka indirilmesidir. Klasik dönemde bilgi, Kilise tarafından üretilmiş ve elitler arasında varlığını sürdürmüştür. Halkın bilgiye ulaşımı zor olduğundan fizikîin ötesine, şifahi bilgiye yöneldikleri yorumuna gidilebilir. Klasik dönemde toplum, -bilgi bağlamında- Kilise tarafından Engizosyon adaletiyle disipline edilmeye çalışılmıştır. Modern dönemde ise bilgi yoluyla iktidarlar toplumu disipline etmiş, fizik ötesi açıklamalara gerek olmadığı; fizikçilerin, matematikçilerin, antropologların vs. her şeyi açıklayacakları varsayılmıştır. Toplumsal ve bireysel alanda metafiziksel bir yapıdan seküler bir yapıya geçiş yapıldığı söylenebilir.

Modern toplumda insanlar kendilerinin gözlendiklerini ve ekran sayesinde kendi dışında her şeyi bildikleri ön kabulüne sahipmiş gibi görülmektedir. Bu his modern iktidarların toplumu disipline etmede kullandıkları bir unsurdur. Modern toplumun bilgiyle olan sorunu ise her yerde bilgi olması, bunların birbirine çok benzemesi, gösterilen (elitin kullanabildiği) kaynağa güvenmemesidir. Belki bu sorun, dünyada üniversitelerde tercüme merkezleri kurarak farklı dillerdeki eserlerin tercüme edilmesi, halk için oldukça bilimsel olan eserlerin lise seviyesine uygun bir şekilde basılması, popüler kitapçılarda (fiziksel veya sanal) sergilenmesi, bilimsel bilginin Klasik dönemdeki gibi bilginin, elitlerin işi olma tehlikesinden kurtararak çözülebilir. Belki de bilgi nesnesine bütüncül ve ondaki bütün yapılar eşit mesafede yaklaşılsa, daha iyi bir anlama gerçekleştirebilir ve üretilen bilginin de bu bağlamda insanlara ve tabiata daha az zarar verebileceği varsayabilir. Fakat Foucault'nun ele aldığı modern değişerek sanal bir iktidar, her şeyi bildiği, gözlediği ve gücü yettiği izlenimini veren yapay zekâdan mütevellit önerimiz için itirazların yükselmesi beklenebilir. Bu yeni durumun dini, aristokratik yapıdan insanı aklını kurtarıp önceleyerek ortaya çıkan moderniteyi, seküler gündelik hayatın bireyi için insan aklını yeniden rafa kalkmasına ve dijital elitlerin görünmez iktidarına verilmesine neden olduğu söylenebilir. Sonuçta modern panoptikon yapı gibi modern sonrasının internet dünyası resmin ardında görünmeyen ellerle insan denetim altında tutulmaktadır.

Kaynakça

- Bentham, Jeremy. *The Panopticon Writings*. ed. Miran Bozovic. London: Verso, 1995.
Calinescu, Matei. *Modernliğin Beş Yüzü*. İstanbul: Küre Yayınları, 3. Basım, 2017.

- Canpolat, Nesrin. "Bilginin Arkeoloğu Michel Foucault". *21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar Kadife Karanlık*. haz. Nurdoğan Nigeli, vd. (s. 75-138). İstanbul: Su Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 10. Baskı, 2020.
- Daştan, Uğur. "Çağdaş Sosyal Hizmet Çalışmalarının Felsefi ve Tarihsel Urağı: Michel Foucault". *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (Ekim 2020), 130-158.
- Delacampagne, Christian. *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*. çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Foucault, Michel. *Bu Bir Pipo Değildir*. çev. Selehattin Hilav. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21. Basım, 2022.
- Foucault, Michel. *Seçme Yazılar: 1 Entellektüelin Siyasi İşlevi*. çev. Işık Ergüden vd. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitapevi, 8. Baskı, 2019.
- Foucault, Michel. *Söylemin Düzeni*. çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Hil Yayın, 1. Basım, 1987.

Declaration of Interests (Çıkar Çatışması): The authors declare that they have no competing interest (Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir).

Funding (Finansal Destek): The authors declared that this study has received no financial support (Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Ethics Committee Permission (Etik Kurul İzni): The article does not require ethics committee permission. (Makale etik kurul izni gerektirmemektedir).